

nego zadania rewolucji socjalistycznej jakim jest uspołecznienie środków produkcji. W Bułgarii nacjonalizacja była przeprowadzana stopniowo i w późniejszych terminach niż w Polsce. Podstawowy akt nacjonalizacyjny został uchwalony w 1947 r. Był przygotowany m. in. wprowadzeniem robotniczej kontroli w zakładach pracy bezpośrednio po 9 września 1944 r.

Powstanie i rozwój spółdzielni produkcyjnych w Bułgarii oznaczało — piszą autorzy — że, „nacjonalizację ziemi praktycznie urzeczywistnią sami chłopci-spółdzielcy” (s. 208). Nie było więc potrzeby stosowania środków administracyjnych.

Ostatni rozdział pracy pt. *Zasady polityki zagranicznej Bułgarii* (autor — A. Jankow) zawiera charakterystykę zasad leżących u podstaw stosunków międzynarodowych Bułgarii. Szczególnie mocno została uwydatniona rola pomocy i przyjaźni z ZSRR. Internacjonalizm leży również u podstaw polityki zagranicznej Bułgarii wobec państw socjalistycznych, co autor podkreśla kilkakrotnie.

Przedstawiona praca stanowi obszerny zasób wiedzy dotyczącej dziejów najnowszych ustroju społeczno-politycznego bratniego kraju. Winna ona zainteresować polskiego czytelnika.

CZESŁAW MOJSIEWICZ (Poznań)

Michał Sczaniecki, *Wybór źródeł do historii państwa i prawa w dobie nowożytnej. Część I: Teksty do historii burżuazyjnego prawa państwowego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1972, ss. 210.

Wybór tekstów opracowany przez prof. M. Sczanieckiego jest pozycją, którą witają z zadowoleniem — zwłaszcza ze względów dydaktycznych — pracownicy zakładów historyczno-prawnych. Ułatwi on prowadzenie ćwiczeń oraz zajęć seminarijnych, przy czym jego przydatność nie ogranicza się tylko do studiów prawniczych; potrzebny jest bowiem także do zajęć na studiach administracyjnych.

Wybór zawiera 64 teksty, dotyczące historii państwa burżuazyjnego, ułożone w następującym porządku: Polska, Austria, Francja, Niemcy (sc. jako całość), Prusy, Rosja, Stany Zjednoczone Ameryki, Szwajcaria, Wielka Brytania. Jest więc bardzo różnorodny, choć w szerszym zakresie uwzględniono tylko teksty dotyczące Polski (8 tekstów), co jest zrozumiałe, Austrii (też 8), Francji (aż 23), Niemiec (13) i Rosji (6 tekstów). Inne państwa prezentowane są przez wydawcę w węższym zakresie: Wielka Brytania — 3 teksty, Stany Zjednoczone Ameryki, Szwajcaria, Prusy — po 1 tekście. Można by oczywiście dyskutować, czy słusznie uwzględniono w wyborze np. konstytucję Szwajcarii, a pominięto kilka bardzo ważnych źródeł do historii państw anglosaskich, nie jest to jednak kwestia mogąca wywołać uzasadniony sprzeciw, tym bardziej, że całość została opracowana według klucza (i przystosowana do tego klucza), którym jest indeks rzeczowy, ściślej zaś mówiąc: problemowy. Indeks wiąże się natomiast z tą częścią podręcznika Wydawcy, w której znalazły się rozdziały poświęcone ogólnej charakterystyce państwa burżuazyjnego (M. Sczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. II: *Państwo burżuazyjne*, punkty 501 - 527).

Indeks problemów stał się więc tą częścią pracy, która określiła dobór samych tekstów, jak i ich treści (jest oczywiste, że nie można było wydać wszystkich aktów w całości). Prof. Sczaniecki stworzył z niego przejrzysty konspekt podstawowych zagadnień z zakresu historii ustroju państw kapitalistycznych. Konspekt ten może być przez studenta wypełniony treścią zaczerpniętą jako *oratio recta*, tj. wprost ze źródła. Równocześnie indeks, jak i poszczególne teksty związane są z treścią podręcznika (wydawca w zestawieniu wszystkich tekstów w części wstępnej pracy zamiast komentarza do poszczególnych tekstów daje odsyłacze do odpowiednich

rozdziałów swego podręcznika), dzięki czemu istnieje ścisły związek między podręcznikiem a wyborem źródeł, przy czym ten ostatni stanowi doskonałą ilustrację tego, co studentowi podaje się we formie *oratio obliqua* (podręcznik, wykład). Jest to wielka zaleta recenzowanej pracy.

Inną zaletę stanowi umieszczenie w jednym zbiorze zarówno podstawowych tekstów konstytucyjnych polskich, jak i obcych. Pozwala to na silniejszą integrację — w sensie dydaktycznym — obu dyscyplin historycznoprawnych, tj. powszechnej historii państwa i prawa oraz historii państwa i prawa polskiego.

Teksty są przytoczone tylko w tłumaczeniu polskim, bez języka oryginału. Idealnym wydawnictwem źródłowym byłoby napewno takie, w którym uwzględnionoby wersję dwujęzyczną. Aktualne potrzeby, względy techniczno-oszczędnościowe, niezbyt dobra znajomość języków obcych u studentów — usprawiedliwiają jednak eliminację języka oryginału. Dodam przy tej okazji (choć trudno było tę kwestię w pełni prześledzić), iż tłumaczenia są proste, jasne oraz zrozumiałe bez potrzeby uciekania się do pomocy tekstu w wersji językowej oryginału.

Znakomita pod każdym względem praca nie pozbawiona jest — moim zdaniem — pewnych nielicznych usterek, na które pragnę zwrócić uwagę. Pierwsze spostrzeżenie dotyczy ostatniej części indeksu (VI. *Prawa obywatelskie*). Znalazły się w niej tylko problemy praw wolnościowych i społeczno-ekonomicznych, brak natomiast zagadnienia praw politycznych (wyborczych). W tekstach źródłowych prof. Sczaniecki uwzględnił to zagadnienie bardzo szeroko, szukając go jednak w indeksie możemy do niego dotrzeć tylko przy pomocy mało mówiącego hasła *Skład izby niższej*. Wydaje się, że wprowadzenie (i rozbudowanie) hasła *Prawa wyborcze* byłoby — choćby ze względów dydaktycznych — bardzo celowe. Inne spostrzeżenie dotyczy numeracji artykułów konstytucji francuskiej z 1791 r.: nie zgadza się ona z oryginalną, a wzięta została z wydawnictwa konstytucji francuskich (L. Duguit, H. Monnier), gdzie jednak stosowano ją — obok oryginalnej — tylko w celu pomocniczym (dla łatwiejszej orientacji). Sądzę, że należało zastosować system podwójnej numeracji, tak jak we wspomnianym wydawnictwie francuskim, w przeciwnym bowiem razie, przy korzystaniu i cytowaniu tekstu konstytucji z 1791 r. na podstawie recenzowanego zbioru, może dojść do różnych nieporozumień. Wreszcie ostatnia uwaga: brak w tekście konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki najnowszej, tj. XXVI noweli, uchwalonej w marcu, a ratyfikowanej w czerwcu 1971 r., wprowadzającej prawa wyborcze dla osób, które ukończyły 18 rok życia.

Recenzowana praca stanowi — jak czytamy na okładce — część I wyboru. Prof. Sczaniecki nie zapowiedział, z czego będzie się składać cz. II, jednak po ukazaniu się tak bardzo wartościowej części I można tylko wyrazić życzenie, by część II ukazała się jak najwcześniej.

BOGDAN LESIŃSKI (Poznań)

Hans Planitz, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Dritte ergänzte Auflage unter Mitarbeit von Ulrich-Dieter Oppitz bearbeitet von Karl August Eckhardt, Verlag Herman Bohlaus Nachf., Graz—Köln, 1971, s. 384.

Deutsche Rechtsgeschichte H. Planitza doczekała się już trzeciego uzupełnionego wydania (pierwsze w 1950 r., drugie w 1960 r. — po śmierci autora, który zmarł w 1954 r. w Wiedniu), opracowanego przez K. A. Eckhardta, przy udziale U. D. Oppitza. Ponowienie edycji tego podręcznika, podyktowane zapewne potrzebami dydaktycznymi (tego typu dzieła dawniejszych autorów, np. R. Schrödera-E. Künssberga czy H. Brunnera — także wielokrotnie wydawane — przerastają rozmiar podręcznika dla studentów lub też są już dziś częściowo nieaktualne), wydaje się godne zauważenia, tym bardziej, że przynosi zarówno zmiany w tekście

pracy, jak i istotne, choć nie wyczerpujące informacje z zakresu bibliografii historii państwa i prawa niemieckiego do 1970 r.

Pod względem konstrukcyjnym praca składa się z czterech podstawowych części poświęconych czasom wczesnogermańskim, frankońskim, średniowiecznym i nowożytnym. Każdą z nich podzielono na cztery główne rozdziały omawiające zagadnienia o charakterze ogólnym (rys historyczny, kwestie kulturalne i społeczno-gospodarcze), źródła prawa, ustrój państwa, historię prawa. Materiał w nich zawarty przedstawiony został w paragrafach opatrzonych numeracją ciągłą od 1 do 90 i dzielących się dalej na punkty. Wyjątkowo w trzeciej i czwartej części w rozdziałach poświęconych ustrojowi państwowemu wprowadzono uzasadnione specyfiką stosunków niemieckich podrozdziały. Po omówieniu ważniejszych tematów umieszczono instruktywne dane bibliograficzne, obejmujące ważniejsze pozycje drukowane do 1959 r. (do wydania drugiego z 1960 r.). Literaturę za okres od 1960 do 1970 r. zestawiono osobno na końcu podręczników, gdzie znaleźć też można tablice chronologiczne (historii Niemiec i prawa niemieckiego), wykaz używanych skrótów oraz indeks rzeczowy i osobowy. Przejrzysty układ książki, jej zwięzły charakter, prostotę języka oraz umożliwienie zainteresowanemu czytelnikowi poszerzania wiedzy przez lekturę wskazanej literatury uznać trzeba za walory pracy. Wszakże autor nie wykorzystał numerów paragrafów, jako odsyłaczy, które mogłyby zapewnić większą spójność wykładu i odegrać ważną rolę dydaktyczną w procesie opanowywania materiału przez studenta.

Poważniejsze zastrzeżenia budzi jednak szereg spraw natury ogólnej. Historię państwa i prawa niemieckiego przedstawiono według schematu periodyzacyjnego, znanego już od blisko 150 lat w literaturze naukowej (K. F. Eichhorn), który jednak w świetle nowszych badań historyczno-prawnych okazał się niewystarczający. Nie wprowadzono pojęcia feudalizmu czy kapitalizmu, jako formacji społeczno-ekonomicznej i odpowiadających im typów i form państwa. Przedstawienie H. Planitza raczej więc nie pokazuje rozwoju państwa czy prawa, lecz przedstawia je w ujęciu statycznym, nie próbuje wykrywać prawidłowości rządzących badanymi zjawiskami oraz nie troszczy się o stosowanie tak przecież instruktywnej metody porównawczej. Konsekwencją takiej postawy autora jest np. dość sztucznie skonstruowana część czwarta podręcznika poświęcona czasom nowożytnym, w której musiał on zmieścić zarówno feudalną jeszcze I Rzeszę Niemiecką w okresie od 1648 do 1806 r., jak i np. na wskroś burżuazyjne II Cesarstwo (1871 - 1919 r.), absolutyzm w Prusach czy Austrii oraz ustrój konstytucyjny w tych państwach. Podobnie przedstawia się sprawa w zakresie źródeł prawa i historii prawa. Niewłaściwe jest też umieszczenie w podrozdziale o Niemczech w okresie Związku Niemieckiego również Związku Reńskiego.

Uderza także bardzo nierównomierne potraktowanie poszczególnych okresów i zagadnień poruszanych w pracy. W książce podzielonej na 90 paragrafów, autor poświęcił 2 na zagadnienia wstępne, 13 na omówienie czasów wczesnogermańskich, 17 frankońskich, 30 średniowiecznych, 28 nowożytnych. Posługując się choćby rozróżnieniem na feudalizm i kapitalizm rozrzut wspomnianych paragrafów wygląda inaczej. Przypada bowiem wtedy na wstęp i czasy „starożytności” germańskiej 15, na feudalizm (państwo frankońskie i czasy do upadku I Rzeszy) 62, na kapitalizm (XIX i XX w.) tylko 13 paragrafów. Zagadnienia feudalne i burżuazyjne zostały w części poświęconej czasom nowożytnym dość gruntownie przemieszane (np. § 65 i § 88 czy 89). Problematyka przedkapitalistyczna zajmuje w podręczniku około 80% miejsca. Przytłaczająca przewaga dawniejszej przeszłości nad nowszą nie może być wyraźniejsza — a przecież wiek XIX i XX był tak ważny w dotychczasowych dziejach Niemiec i nie tylko Niemiec. Tutaj też zapewne należy wyrazić uzasadnione zdziwienie z nieobejmowania przez podręcznik H. Planitza czasów republiki weimarskiej i hitlerowskiej III Rzeszy.

Tytuł *Deutsche Rechtsgeschichte*, jaki nadano podręcznikowi nie informuje w sposób dostateczny o zawartości książki. Przeważa w niej bowiem materiał dotyczący historii państwa, a historia prawa w postaci historii źródeł prawa i niektórych zagadnień prawa sądowego, głównie feudalnego, zajmuje najwyżej około 1/3 pracy (34 paragrafy). Można też mieć uzasadnione chyba wątpliwości, czy prawa wczesnogermańskie (np. wandalskie, burgundzkie, szwedzkie czy islandzkie) lub frankońskie istotnie można nazywać prawem niemieckim. Podręcznik nie traci z pola widzenia spraw związanych z historią podziałów klasowych społeczeństwa, gospodarki i idei, ale czyni to w sposób dość encyklopedyczny i głównie w odniesieniu do czasów dawniejszych. Ustępy poświęcone tej problematyce w XIX i XX w. nie mogą zadawać (§ 65, s. 246 - 250). Każdą z czterech zasadniczych części pracy poprzedzono rysem historii Niemiec czy niektórych państw niemieckich (§§ 3, 16, 33, 63). Nie znalazł w nich jednak wyrazu imperializm niemiecki, wyrażający się np. w ustawicznym *Drang nach Osten*. We fragmentach dotyczących historii Prus czy Austrii (s. 238 - 239, 280 - 281) czytelnik nie dowie się o zdobyczach terytorialnych pochodzących z rozbiorów. Nie padło nawet słowo Polska. Końcowa tablica chronologiczna zna zaś tylko dwa rozbiory z 1772 i dziwnie datowany drugi z 1793 - 1795 (s. 319).

Książka H. Planitza w obecnej postaci nie daje pełnego obrazu historii państwa i prawa niemieckiego.

JERZY WALACHOWICZ (Poznań)

Evropa w srednje veka: Ekonomika, politika, kul'tura. Sbornik statej k. 80-letiju akademika S. D. Skazkina, Izd. Nauka, Moskva 1972, s. 446.

Spośród 35 zamieszczonych w tomie prac z różnych dziedzin historii, zdają się zasługiwać na uwagę historyków państwa i prawa przede wszystkim następujące: A. P. Korsunskiego uwagi nad Edyktem Rotara (s. 16 - 31); A. J. Śewelenki o początkach feudalnej własności w Bretanii (s. 32 - 46); M. L. Abramsona o ligach chłopskich pld. Italii X - XIII w. (s. 47 - 61); E. V. Gutnovej na temat nurtu „romanistycznego” i „germanistycznego” we francuskiej historiografii XIX w. (s. 146 - 160); N. A. Denisovej-Chačaturjan o społeczno-politycznym aspekcie najwcześniejszych dziejów Stanów Generalnych (s. 175 - 188); J. S. Pičuginy o udziale chłopów kastyljskich w Korteżach XIII - XV w. (s. 189 - 197); V. I. Rutenburga o teorii i praktyce włoskiego absolutyzmu (s. 225 - 235); M. A. Barga omówienie nie wykorzystywanego dotąd źródła prawniczego do dziejów chłopstwa niemieckiego XVI w.; *Tractatus de servis vel famulis et de hominibus tam liberis quam propriis...* z 1590 r. (s. 236 - 248); wreszcie I. N. Osipovskiego na temat politycznych tendencji *Historii Ryszarda III* T. Mora (s. 407 - 420).

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Feodal'naja Rossija vo vseмирnom istoričeskom processe. Sbornik statej posvjaščennyj Lvu Vładimiroviču Čerepninu, Izd. Nauka, Moskva 1972, s. 439.
AN SSSR. Institut Istorii SSSR.

W skład księgi, poza dedykacją i bibliografią prac jubilatą, wybitnego mediewisty radzieckiego, od jesieni 1972 r. — członka rzeczywistego AN ZSRR, wchodzi 45 krótkich rozpraw podzielonych na cztery grupy tematyczne: Rosja, a główne linie

powszechnego rozwoju społeczno-gospodarczego; ruchy społeczne na wsi i w miastach Rosji i ich miejsce w dziejach europejskich walk klasowych; Rosja wobec głównych nurtów światowej myśli społecznej; wreszcie — międzynarodowe, gospodarcze i kulturowe powiązania Rosji. Czytelników zainteresują szczególnie następujące szkice: J. R. Klockmana o miastach Rosji XVIII w., widzianych w perspektywie przemian ustrojowych dokonujących się współcześnie w Europie (s. 69 - 80); V. T. Paśuty o miejscu Rusi kijowskiej w dziejach Europy (s. 118 - 200); S. M. Kaśtanova o procedurze zawierania umów rusko-bizantyjskich X w. (s. 209 - 215); M. F. Murjanova o sporach ruskiej cerkwi z patriarchatem konstantynopolińskim w XI w. (s. 216 - 224); E. I. Indovej o organizacji służby poselskiej W. Ks. Moskiewskiego przełomu XV i XVI w., najbardziej chyba udany, a zarazem udokumentowany szkic (s. 294 - 311), tematycznie związany z poprzednim szkic S. M. Troickiego o dyplomatach rosyjskich XVIII w. (s. 398 - 406); wreszcie, M. A. Jučas o stosunku sejmików litewskich XVIII w. do Rosji i caratu (s. 407 - 414).

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

P. D. King, *Law and society in the Visigothic kingdom*, Cambridge University Press 1972, s. XIV, 318. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, series III, vol. 5.

Jest to już trzecia, syntetyzująca monografia poświęcona monarchii wizygockiej, powstała poza iberyjskim kręgiem językowym w ciągu ostatnich paru lat. O poprzednich, wydanych w ZSRR (A. R. Korsunskiego, 1969 r.) oraz NRF (D. Claude'a, 1971 r.), mowa była na tych łamach w t. XXII, 2, oraz XXV, 1.

Autor prezentowanego tu opracowania, historyk, a nie prawnik, wykładowca Uniwersytetu w Lancaster, doktoryzował się w 1967 r. na podstawie nie publikowanej rozprawy poświęconej charakterystyce ustawodawstwa wizygockiego. Ocena jego książka różni się od wzmiankowanych ujęć w szczególności pod dwoma względami: sposobem podejścia do badanego problemu oraz głębokością wnikięcia w sferę stosunków prawnych. Zamiast wzorem poprzedników kusić się o globalną rekonstrukcję ewolucji badanych zjawisk przez cały czas istnienia monarchii wizygockiej, P. D. King posłużył się metodą statyczno-strukturalnego sondażu.

Jako punkt wyjścia badań nad naturą więzi społecznych oraz regulatorów stosunków międzyludzkich przyjął on najpełniejszą, a zarazem najpóźniejszą miejscową kodyfikację króla Erwiga z 681 r. Konfrontując uzyskane w ten sposób dane z innymi, wcześniejszymi źródłami prawa, oraz z tekstami umożliwiającymi poznawanie tegoż, autor przedstawił w siedmiu rozdziałach: miejsce prawa w życiu społeczeństwa, pozycję królów, organizację aparatu oraz mechanizmu władzy, wymiar sprawiedliwości wraz z procesem sądowym, rolę kościoła i wiary, zróżnicowanie społeczeństwa, normy regulujące sferę obrotu gospodarczego, wreszcie organizację rodziny. W dwóch aneksach (?) omówiono nadto kwestie związane z takimi przestępstwami, jak rozbój oraz zabójstwo i zranienie. Uzupełniają wywody: obszerna bibliografia oraz indeksy — cytowanych tekstów prawnych i terminologiczny.

Wydana w serii redagowanej przez W. Ullmanna, książka stanowi poważne osiągnięcie autorskie nie tylko w zakresie syntezy cudzych, szczegółowych badań, ale również własnych propozycji widzenia kultury prawnej Wizygotów.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Słowjane i Rossija. K 70-letiju so dnja roždenija S. A. Nikitina, Izd. Nauka, Moskva 1972, s. 308. AN SSSR. Institut Sławjanovedenija i Bałkanistyki.

W tomie, poza biografią naukową profesora jubilata, wybitnego radzieckiego sławisty, omówieniem jego metody pracy, osiągnięć badawczych w zakresie stosunku Rosji do Słowiańszczyzny w drugiej połowie XIX w., oraz bibliografią, znalazły się 24 rozprawy, spośród których na baczniejszą uwagę zdają się zasługiwać następujące: L. V. Čerepnina porównawcze studium na temat immunitetu na Rusi i u Słowian pld. (s. 63 - 70); N. P. Manančikovej o gildiach kupieckich Dubrownika XIII - XIV w. (s. 44 - 50); A. E. Moskalenki o dalmatyńskich „laboratores” z tegoż czasu (s. 50 - 55); B. N. Fłorii o tekstach ugody polsko-rosyjskiej z 1591 r. (s. 71 - 81); N. V. Zujeva o samorządzie terytorialnym w programach politycznych bułgarskiej burżuazji okresu walki o wyzwolenie narodowe (s. 233 - 240); wreszcie S. S. Grinberga o rządowej polityce rozwoju gospodarczego Bułgarii w latach 1900 - 1912 (s. 255 - 264).

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

A. J. Gurevič, *Représentations et attitudes à l'égard de la propriété pendant le haut Moyen-âge*, Annales, r. XXVII, 1972, no. 3, s. 523 - 547.

Lata wielostronnych studiów nad społeczeństwami wczesnośredniowiecznej Anglii, oraz Skandynawii, skierowały uwagę autora również na wspomniany w tytule problem. Pierwszy zarys kwestii opublikowany w 1968 r. (Voprosy Istorii nr. 4) spotkał się z zastrzeżeniami (w tym również polskich badaczy), a także i niezrozumieniem. Pięć lat dalszych poszukiwań i przemyśleń przyniosło efekt który uznać wypadnie za ważne wydarzenie naukowe, uzmysławiające wielu jak duże jest niebezpieczeństwo rzutowania w przeszłość współczesnych kategorii prawnych.

Oto historyk nie-prawnik, w oparciu o ogromną, światową literaturę przedmiotu oraz różnorakie teksty źródłowe, pokusił się o odtworzenie stosunku do własności (głównie dóbr nieruchomości) ludzi wczesnego średniowiecza. Była ona dla nich nie tyle źródłem akumulacji, co środkiem zwiększania osobistego prestiżu, a nade wszystko umożliwiającym rozszerzanie władztwa nad innymi ludźmi, podporządkowywanymi możliwie jak siebie przez system darów i nadań warunkowych. Rozprawa stanowi znakomity przykład skuteczności badań interdyscyplinarnych, prowadzonych na pograniczu prawa, socjologii-etnologii, psychologii społecznej oraz historii.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

A. J. Gurevič, *Kategorii srednevekovoj kul'tury*, Izd. Iskusstvo, Moskva 1972, s. 318.

Autor, wybitny badacz wczesno-średniowiecznych Germanów, ich ustroju społeczno-gospodarczego, oraz kultury, w szczególności psychicznej, po tomie poświęconym rewizji niektórych problemów związanych z genezą zachodnioeuropejskiego feudalizmu (por. CPH XXIII, s. 230 i n.), podjął obecnie znacznie trudniejsze zadanie odtworzenia zespołu podstawowych pojęć, jakie mieli ludzie wczesnego średniowiecza na wspomnianym terytorium o takich sprawach jak: obraz świata, w którym żyli,

miary czasu i przestrzeni, prawo nb. bardzo szeroko pojmowane, praca, bogactwo, uczciwość, dary, pieniądze. Przeznaczona dla szerszego kręgu odbiorców, książka przede wszystkim skrupulatnie sumuje głównie europejski dorobek badawczy w dziedzinie historii kultury, oraz antropologii społecznej. Oryginalny wkład autora polega przede wszystkim na wprowadzeniu do obiegu naukowego mało znanych danych zaczerpniętych z tekstów skandynawskich, oraz odważnym zsyntetyzowaniu wielu kwestii, posiadających co najwyżej opracowania cząstkowe. Powstały w ten sposób obraz winien stanowić jedną z podstawowych lektur wprowadzających dla każdego historyka pragnącego podejmować badania nad średniowieczem. Ukształtowani już badacze znajdą w pracy źródło wielostronnej inspiracji dla własnych badań i przemyśleń, a także nader poręczne kompendium wiedzy. Książka zasługuje, choćby tylko ze względu na niewielki nakład na przekład i to w różnych językach.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

L. V. Čerepnin, *K voprosu o karaktere i forme Drevnerusskogo gosudarstva X - načala XIII v.*, Istoričeskije Zapiski t. 89, 1972, s. 353 - 408.

Wybitny mediewista radziecki podjął bardzo interesującą próbę przedstawienia wyników własnych badań nad następującymi kwestiami: intronizacje książąt ruskich, terytorialne podstawy państwowości (problem *vołosti* i *otčin*), hierarchiczna struktura związków zależności między książętami (zagadnienie starszeństwa i zjazdów międzyksiążęcych), stosunek księcia do drużyny, oraz *wiecu*, wreszcie *wiece* w ziemiach: rostowo-suzdalskiej i Nowogrodzie Wielkim. Nowe spojrzenie na sprawy posiadające szczególnie obfitą literaturę umożliwiło autorowi odczytywanie skąpych wiadomości źródłowych współczesnych badanemu okresowi w świetle terminologii występującej w dokumentach XIV - XV w. Zabieg ten pozwolił ustalić, że w najdawniejszych latopisach, obok warstwy czysto literackiej, występują całe zespoły precyzyjnych pojęć prawno-ustrojowych, stosowanych w niezmienną postaci przez całe stulecia.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Magnae Moraviae Fontes Historici IV — Leges, textus iuridici, supplementa. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica no. 156, Brno 1971, s. 453.

Szeroko zakrojona, naukowa edycja wszelkich tekstów źródłowych, mogących służyć studiom nad dziejami Wielkich Moraw przyniosła w poprzednich tomach publikacji uniwersyteckich (104, 118 i 134) fragmenty roczników i kronik (1966 r.), teksty biograficzne, hagiograficzne i liturgiczne (1967 r.), oraz dokumenty i listy (1969 r.). Obecny, ostatni już tom publikacji, poza uchwałami różnych synodów (s. 13 - 136), uzupełnieniami do poprzednich voluminów (s. 367 - 439), zestawieniem wykorzystanych w całej edycji źródeł i literatury (s. 440 - 450), przynosi nader ważne dla Słowiańszczyzny, a przeważnie trudno dziś dostępne pomniki prawa, a to: *Postanowienia świętych ojców*, czyli słowiański przekład karolińskiego penitencjału (s. 137 - 146), *Zakon sudnyj ljudem*, tj. krótkiej redakcji (s. 147 - 198), Pouczenia dla panujących (*Vladykam zemle Božie velit'*, s. 199 - 204), wreszcie *Nomokanon* (s. 205 - 366). Teksty poprzedzone wstępami edytorskimi, zaopatrzone w obszerne komentarze i objaśnienia, publikowane są równolegle w dwóch kolumnach w językach

starosłowiańskim i współczesnym przekładzie czeskim. W przypadku *Nomokanonu* dodatkowo u dołu strony przedrukowano tekst greckiego oryginału. Prezentowany tom z pewnością przyczyni się do rozwoju badań nad najstarszym prawodawstwem słowiańskim.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

O. Guillot, *Le comte d'Anjou et son entourage au XI-e s.*, t. I — Etude et appendices, s. XXX, 470, t. II — Catalogue d'actes et index, s. 357, 5 tabl., Ed. J. Picard, Paris 1972.

Autor, maître de conférences agrégé na Wydziale Prawa w Rouen, przygotował prezentowaną rozprawę pod opieką paryskiego profesora J.F. Lemarignier, pioniera badań nad składem osobowym wczesnośredniowiecznej elity władzy (por. omówienie jego pracy *Le gouvernement royal...* CPH XVIII, 2, s. 286 i n.).

W obliczu ciągle nie rozstrzygniętego sporu o genezę oraz pozycję zajmowaną przez „władców terytorialnych” Francji XI w. (nowi ludzie, czy potomkowie obdarzonej obszernymi nadaniami arystokracji karolińskiej; uzurpatorzy prerogatyw królewskich czy lennicy?), autor podjął próbę odtworzenia sytuacji jednego spośród wspomnianych „władców” wobec potęg zewnętrznych (król Francji, papież) oraz wewnętrznych sił politycznych hrabstwa — kościoła (biskupstwo w Angers i liczne klasztory) i grodzodzierżców, przeobrażających się w coraz bardziej samodzielnych kasztelanów, a także faktycznego zakresu władzy hrabiego, *inclusive* z pokazaniem personelu pomocniczego, w oparciu o który realizował on swoje uprawnienia władcze.

Uwzględnienie w problemowo ujętej materii dalszego, chronologicznego rozczłonkowania w oparciu o czasowe następstwo kolejnych hrabiów, a także eksponentów pozostałych sił, pozwoliło autorowi na precyzyjne uchwycenie dynamiki dokonujących się przemian. Imponuje zakres przeprowadzonej kwerendy źródłowej, w wyniku której wykorzystano w pracy z górą sto dwadzieścia nieznanych dotąd dokumentów (na ogólną liczbę 444, pochodzących z badanego obszaru i okresu). Zestawienie tego materiału w postaci obszernych, komentowanych regestów zawiera część druga książki. Wywody autora ukazują hrabiów d'Anjou XI w. jako prawie całkowicie niezależnych władców terytorium nie będącego jeszcze lennem korony, stających w obliczu narastających tendencji emancypacyjnych kościoła i zarządców zamków. Ci ostatni dopiero w następnym stuleciu mieli się przeobrazić w hrabiowskich wasali.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

A. Marongiu, *Byzantine, Norman, Swabian and later institutions in southern Italy*, Collected studies with preface by G. Cassandro, Variorum Reprint, London 1972, s. 444.

Autor, wybitny badacz i znawca dziejów parlamentaryzmu tak europejskiego, jak i włoskiego, wśród swych rozlicznych zainteresowań badawczych, wiele miejsca poświęcił studiom nad historią ustroju oraz prawa południa średniowiecznej Italii, w szczególności zaś Sycylii. Omawiany tom zawiera fotomechaniczne przedruki dwudziestu rozpraw powstałych w latach 1945 - 1970, poprzedzone wstępem charakteryzującym dorobek autora i uzupełnione indeksem osobowo-geograficznym dla całego tomu.

Utrudnia korzystanie z tomu brak ciągłej paginacji i umieszczenie poza numerami stronic oryginału, jedynie w górnym rogu, rzymskiej cyfry odpowiadającej kolejności danej pracy w tomie. Ze szczególną wdzięcznością przyjmą specjaliści z różnych krajów reprodukcję takich, nie zawsze dostępnych dziś tekstów, jak ten, poświęcony koncepcji suwerenności Rogera II, normańskiej państwowości w Anglii i na Sycylii, normańskiemu wkładowi w strukturę państwa sycylijskiego Fryderyka II, *curia generalis* Sycylii w latach 1194 - 1266, słynne *Note federiciane*, studium prawnoporównawcze religijnych form małżeństwa w Bizancjum, u Normanów i w czasach Fryderyka II, czy wreszcie bogato udokumentowana rozprawa O Żydach z Salerno X - XIII stulecia.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

J. N. Ščapov, *Knjażeskie ustavy i cerkov v drevnej Rusi XI - XIV v.v.*, Izd. Nauka, Moskva 1972, s. 340. Institut Istorii SSSR AN SSSR.

Autor, doktor nauk historycznych, przynależny do pokolenia czterdziestolatków, dał się już poznać jako wytrawny źródłoznawca, oraz badacz położenia cerkwi w państwie kijowskim. Obecna praca, po części podsumowuje dawniejsze ustalenia, po części zaś udostępnia nie publikowane dotąd wyniki analiz tekstologicznych, oraz ustrojowoprawnych, ustaw książąt Włodzimierza i Jarosława, regulujących pozycję kościoła w państwie, przekazujących cerkwi jurysdykcję w sprawach małżeńskich, a także niektórych majątkowych. Postanowienia wzmiankowanych aktów zestawiono z analogicznymi, późniejszymi ustawami książąt dzielnicowych XIII - XIV w. Wobec niezachowania się do naszych czasów pierwotnego tekstu ustawy Jarosława, autor podjął próbę ustalenia jej archetypu. Uzupełnia wywody J. N. Š. tablica synoptyczna różnych, zachowanych redakcji, wspomnianych na wstępie najstarszych ustaw.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Ugo Nicolini, *Per lo studio dell' ordinamento giuridico nel comune medievale — Raccolta di fonti*, Milano 1972, Celuc, s. LXXVIII+541.

Podtytuł obszernej książki Ugo Nicolini wskazuje, że zawiera ona wybór tekstów źródłowych do historii średniowiecznych miast. W rzeczywistości obejmuje ona nadto „rozważania wstępne” wydawcy, które stanowią właściwie obszerną rozprawę zatytułowaną *L'ordinamento giuridico nel comune medievale*, przedtem opublikowaną w czasopiśmie „Jus” (rocznik XIX, zes. I - II, 1968). Zasluguje ona ze wszech miar na uwagę, gdyż dla wszystkich zainteresowanych historią miast, historią Italii i historią prawa w średniowieczu zawiera cenne wiadomości. Mamy tu przegląd najważniejszych ustaleń nauki włoskiej na temat historii komun, do których autor dodaje własne poglądy, niejednokrotnie krytyczne w stosunku do twierdzeń poprzedników.

W pracy tej, której tytuł zdaje się eksponować problemy prawa ustrojowego, U. Nicolini omawia także zagadnienia z historii źródeł prawa i z historii prawa sądowego. Jako doświadczony historyk rozpoczyna od rozważań na temat, jak w średniowiecznych komunach pojmowano prawo, i jakie prawo w nich obowiązywało. Zwraca przy tym uwagę na wielką ilość i różnorodność norm prawnych wtedy obowiązujących. Nazywa to pluralizmem prawa. Poza zasięgiem swych obserwacji

pozostawia miasta Włoch południowych, zwłaszcza Sycylii. Przedmiotem dociekań autora jest bowiem komuna typowa, która wytworzyła się w Italii północnej i środkowej i to komuna w okresie szczytowego rozwoju (początek XIII w.).

U. Nicolini charakteryzuje ogólnie ustrój prawny organizmów politycznych w średniowieczu, by następnie przejść do bardziej szczegółowego omówienia znaczenia zwyczaju i prawa zwyczajowego (*usus i consuetudo*). Sporo miejsca poświęca kwestii stosowania prawa kościelnego w komunach. W sposób nowy i bardzo interesujący przedstawia zasadę osobowości prawa w miastach włoskich.

Właściwym jednak tematem omawianej rozprawy jest ustawodawstwo komun, a więc posiadający już ogromną literaturę problem prawa miast do tworzenia własnych ustaw (*ius statuendi*) oraz samo ustawodawstwo statutowe. Nicolini stwierdza, że dotychczas opracowano tylko część problematyki historii prawa statutowego, która ciągle jeszcze czeka na dalszych badaczy.

Dłużej zatrzymuje się autor nad rolą prawa rzymskiego w średniowieczu, opierając się m.in. na najnowszych badaniach Vittore Colonnego. Znajdujemy tu nowe spojrzenie na problem uniwersalizmu (Nicolini przestrzega przed przecenianiem roli cesarstwa w odrodzeniu prawa rzymskiego) i analizę dzieła anonimowego glosatora *Questiones de iuris subtilitatibus*, do którego dużą wagę przywiązywali też inni historycy prawa, m.in. Calasso. U. Nicolini charakteryzuje dalej stosunek komun do prawa rzymskiego, który jak wiadomo przeszedł dużą ewolucję na przestrzeni dwóch stuleci, XIII i XIV. Przypomina znaną w epoce komun hierarchię norm: *statutum* — *consuetudo* — *iura communia*, a więc podrzędną rolę prawa rzymskiego. Przy omawianiu konkurencji dwóch systemów prawa — własnego, miejskiego z powszechnym, rzymskim — krytykuje poglądy Calasso, a zwłaszcza jego ocenę średniowiecznej doktryny prawniczej i przecenianie przez Calasso, roli cesarstwa w narzuceniu Italii prawa rzymskiego. Zdaniem U. Nicoliniego prawo rzymskie odżyło i rozpowszechniło się w średniowieczu nie *ratione imperii*, lecz *imperio rationis*.

Podsumowaniem wywodów Nicoliniego jest próba nowej oceny ustroju komuny. Za jego istotną cechę uważa autor kompletność (*la completezza*), tj. jej interesującą rolę w stosunku do wszystkich obywateli i wszystkich korporacji istniejących na jej terytorium. Zdaniem N. ta cecha czyni z komuny zjawisko wyjątkowe w świecie średniowiecznego partykularyzmu i upodabnia komunę do państwa nowoczesnego.

Po tym wstępie, stanowiącym odrębną i niemałą publikację (51 str.), czytelnik otrzymuje wybór tekstów źródłowych do historii włoskich komun (541 str.), poprzedzony indeksem systematycznym i indeksem analitycznym. W sposobie opracowania indeksów, jak i w doborze oraz w układzie fragmentów źródeł, znać rękę doświadczonego badacza i pedagoga. A było to zadanie niełatwe wobec bogactwa problemów i niezwykle bogactwa źródeł, znajdujących się w archiwach i bibliotekach włoskich.

Zbiór obejmuje przede wszystkim teksty reprezentujące średniowieczną doktrynę prawniczą (fragmenty dzieł Azona, Hostiensisa, Roffreda Beneventano, Odofreda, Alberta de Gandino i in.), następnie wyjątki z ksiąg prawnych komuny Piacenzy, fragmenty średniowiecznego *ius commune* (*Corpus iuris civilis, canonici* i *Libri feudorum*) opatrzone glosą, dokumenty cesarskie, dokumenty miejskie, fragmenty kronik, ilustrujące kryzys *Sacrum Romanum Imperium*, wreszcie — przykłady ustawodawstwa komun od końca XII w. po wiek XIV (takich jak Piacenza, Mediolan, Piza, Parma, Siena i in.).

Omawiany wybór tekstów jest atrakcyjny przez to, że zawiera m.in. przedruk anastatyczny starych wydań dzieł glosatorów, pozwala więc zapoznać studiującą młodzież z tymi źródłami, także od strony graficznej, bez konieczności sięgania do unikalnych i trudno dostępnych inkunabułów czy starodruków. Wybór ten jest atrakcyjny także ze względu na treść, ponieważ zawiera przedruk statutów i dokumentów, których brak w polskich bibliotekach, może być więc pewnym — choć ułamko-

wym — uzupełnieniem warsztatu naszych historyków prawa. Dlatego wartościowa i pięknie wydana książka Nicoliniego powinna znaleźć się w naszych bibliotekach uniwersyteckich i instytutowych.

IRENA MALINOWSKA-KWIATKOWSKA (Kraków)

A. Bogucki, *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu r. LXXVI, za rok 1971, z. 3, PWN, Warszawa 1972, s. 115.

Zdaniem autora, mianem *comes* aż do XIV w. określano wielmożów, zarówno tych, piastujących wyższe urzędy, jak i tych, którzy żadnych funkcji nie sprawowali. W połowie XIV w. omawiany termin został zastąpiony przez wyraz *dominus* — pan. Staropolskim odpowiednikiem *comes* miał być *župan*, z czasem przekształcony w pana. Żupanem miano nazywać początkowo naczelnika plemienia, następnie zwierzchnika okręgu grodowego, a także wysokiego urzędnika. Zwracają uwagę w pracy: wyczerpujące wykorzystanie materiału źródłowego polskiego, oraz obszernie ekskursy o charakterze porównawczym, przede wszystkim na teren Słowiańszczyzny.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Z. Hledíková, *Pražská metropolitní kapitula, její samospráva, a postavení doby husitské I*, Sborník Historický t. XIX, Praha 1972, s. 5 - 46, streszcz. niem. s. 47 - 48.

Autorka, kandydat nauk historycznych, pracownik Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Archiwoznawstwa praskiego Uniwersytetu, dała się już poznać jako znawca problematyki ustrojowoprawnej kościoła w Czechach doby przedhusyckiej, rozprawami o wizytacjach kanonicznych i synodach diecezji praskiej (Českosl. Časopis Hist. r. XVI i XVIII). Niniejsze studium, oparte na gruntownej analizie materiału drukowanego i rękopiśmiennego, przedstawia rozwój, organizację oraz stosunek do biskupa (następnie arcybiskupa) metropolitalnej kapituły praskiej do roku 1419.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

A. A. Zimin, *Djačeskij apparat v Rossii vtoroj poloviny XV — pervoj tretej XVI v.*, Istoričeskije Zapiski t. 87 (1971), s. 219 - 286.

Autor, mający w swym dorobku m.in. tak ważne monografie, jak studia nad reformami ustrojowymi Iwana IV (1960 r.) oraz *opriczniną* (1964), należy do najważniejszych radzieckich znawców późnośredniowiecznych źródeł, a zarazem pisarzy wyróżniających się samodzielną i oryginalną wypowiedzią sądów. W niniejszym studium, na podstawie całego dostępnego materiału, drukowanego i archiwalnego, zestawia on listę 212 djaków, działających w organach centralnego zarządu państwem, w szczególności zaś w kancelarii wielkksiążęcej, służącej jako pepiniera kadr dla powstających (zdaniem autora dopiero w połowie XVI w.) *prikazov*. Stara się też A. A. Zimin odtworzyć hierarchiczne zróżnicowanie djaków, wśród których związani ze wspomnianą kancelarią zajmowali najwyższą pozycję.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

David G. Hale, *The Body Politic. A Political Metaphor in Renaissance English Literature*, The Hague-Paris 1971, Mouton, ss. 152 (De Proprietaribus Litterarum, Series Maior, 9).

Profesor języka angielskiego w stanowym uniwersytecie New York David G. Hale napisał pracę, którą można zaliczyć zarówno do historii literatury, jak i do historii doktryn politycznych. Za przedmiot swego zainteresowania wybrał on bowiem odzwierciedlenie organicznej teorii społeczeństwa i państwa w literaturze politycznej i dziełach literatury pięknej Anglii okresu 1532-1649. W tym czasie pisarze angielscy często przedstawiali społeczeństwo, kościół, państwo czy też mniejsze organizmy społeczne jako ciała obdarzone duchem i posiadające strukturę zbliżoną do ciała ludzkiego. Przemawiały za tym tradycje starożytności i średniowiecza. Był to również w pewnym zakresie wynik mody, tak jak przyrównywanie państwa do maszyny, które utarło się w XVIII w. Słusznie jednak autor zakłada, że za taką właśnie modą przemawiały określone przesłanki społeczne, polityczne i filozoficzne. Organiczna koncepcja społeczeństwa sprzyjała bowiem stabilizacji politycznej i społecznej, stanowiła uzasadnienie biernego posłuszeństwa wobec władzy, a jeśli nawet umożliwiała krytykę istniejącego stanu rzeczy (poprzez mówienie o „chorobach” państwa czy społeczeństwa), zakreślała krytyce dość jasno sprecyzowane granice. Stanowiła więc ona w pewnej mierze ideologiczne odzwierciedlenie ducha Anglii czasów Tudorów, których postawowym rysem pozostała stabilizacja, mimo dokonania się wielu zasadniczych przemian. Nic też dziwnego, że koncepcję organiczną zastępowała później koncepcja indywidualistyczna, z którą wiązała się idea umowy społecznej. Odpowiadała ona z jednej strony światopoglądowi materialistycznemu i naukowemu — z drugiej zaś potrzebom społecznym i politycznym, których wyrazem stała się rewolucja. Żywe i pełne do tej pory treści określenie *body politic* nabrało w rezultacie charakteru zwykłego frazesu, równoznacznego z terminem *państwo*.

Omawiana praca składa się poza przedmową i wstępem z 6 rozdziałów, które przedstawiają po kolei historyczne podłoże organicznej koncepcji angielskiego renesansu, jej rozwój w okresie panowania Henryka VIII, jej przemiany w okresie panowania Elżbiety, jej schyłek w I połowie XVII w. oraz jej dalsze losy — aż do XIX w. Autor wykroczył więc poza ramy chronologiczne określone tytułem pracy — dzięki czemu otrzymaliśmy szeroki przegląd dziejów organicznej koncepcji społeczeństwa i państwa.

Oceniając tę pracę nie sposób nie podkreślić ogromnego wkładu pracy autora, który dokonał wszechstronnej analizy bardzo różnorodnych utworów wielu autorów; można sądzić, że autor zbliżył się pod tym względem do wyczerpania kręgu dostępnych materiałów. Inna sprawa, że sumiennosć dzieli tylko jeden krok od pedanterii; miejscami zaś zdaje się, że D. G. Hale przekracza tę granicę, gdy zestawia obok siebie istotne refleksy koncepcji organicznej oraz czysto literackie, przypadkowe porównania. Jest to chyba zresztą nieunikniona wada każdej pracy, która łączy w sobie zagadnienia z zakresu historii doktryn politycznoprawnych i z zakresu historii literatury. Jak przekonywająco ukazał D. G. Hale, połączenie takie może być jednak bardzo pożyteczne i owocne.

HUBERT IZDEBSKI (Warszawa)

William L. Sachse, *Restoration England 1660-1689*, Cambridge 1971, Conference on British Studies, Bibliographical Handbooks, ss. X+115.

Serię bibliografii, którą wydaje Conference on British Studies — powołana do życia w 1951 r., w celu krzewienia zainteresowania problemami historii i kultury Wielkiej Brytanii, organizacja północno-amerykańskich naukowców — znamy już

z tomu poświęconego historii Anglii w okresie panowania Tudorów pióra Mortimera Levine'a (rec. CPH, XXII, z. 1, s. 267-8). Ostatnio seria ta wzbogaciła się o nową pozycję. Jest nią bibliografia historii Wielkiej Brytanii w okresie restauracji Stuartów, którą opracował profesor Uniwersytetu Wisconsin—William L. Sachse. Obejmuje ona zasadniczo źródła drukowane i prace wydane przed 1 I 1969, choć znalazły się w niej niektóre nowsze jeszcze pozycje.

Zarówno koncepcja tego tomu, jak i jego układ bardzo zbliżają się do pracy M. Levine'a. Tego rodzaju jednolitość jest zresztą założeniem całej serii. Tak samo bowiem autor nie uwzględnił zagadnień historii lokalnej, dziejów kolonialnych oraz problemów historii literatury, chyba że zajmujące się nimi dzieła odzwierciedlały tendencje o istotnym dla ówczesnej Anglii (i w mniejszym stopniu Szkocji oraz Irlandii) znaczeniu. Podobnie, co stało się już od dawna tradycją bibliografii anglo-amerykańskich, poszczególne ważniejsze pozycje opatrzone krótkimi komentarzami. Liczba pozycji bibliograficznych (2350) jest prawie taka sama, jak u M. Levine'a; trzeba jednak zauważyć, że ze względu na znacznie krótszy okres historyczny oraz na — ogólnie rzecz biorąc — nieco mniejsze zainteresowanie historiografii czasami restauracji niż okresem panowania Tudorów — bibliografia W. L. Sachsego jest selektywna w mniejszym stopniu niż dzieło M. Levine'a. Identyczny jest wreszcie w obu bibliografiach podział materiału. Historyka państwa i prawa najbardziej zainteresuje więc dział IV, poświęcony „historii konstytucyjnej i administracyjnej” (poz. 209-442). Zawiera on mniej pozycji niż odpowiadający mu dział pracy M. Levine'a, co wynika ze stosunkowo niewielkiego zainteresowania historyków anglosaskich zagadnieniami ustroju okresu restauracji.

HUBERT IZDEBSKI (Warszawa)

S. M. Troickij, *Social'nyj sostav i čislennost' 'bjurokratii Rossii o seredine XVIII v.*, Istoričeskie Zapiski t. 89, 1972 r., s. 295-352.

Na podstawie ogromnego zasobu materiałów archiwalnych, autor ustala liczebność poszczególnych kategorii urzędników centralnego i lokalnego aparatu władzy, rozpatrując następnie skład socjalny każdej z wyodrębnionych grup. Wśród ostatecznych konkluzji na szczególną uwagę zdaje się zasługiwać stwierdzenie, iż osoby szlacheckiego pochodzenia stanowiły wśród urzędników niewielki odsetek, skupiony w dodatku w najważniejszych organach centralnego zarządu.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Rosario Gregorio, *Introduzione allo studio del diritto pubblico siciliano*, Reggio Calabria 1971, Edizioni Paralelo, s. 238.

Wydawnictwo Edizioni Paralelo w Reggio Calabria rozpoczęło w roku 1971 wydawanie nowej serii pod nazwą „Historica”, w której ukazywać się mają wznowienia najcenniejszych opracowań włoskich, a także tłumaczenia najbardziej wartościowych opracowań zagranicznych. Redaktorem serii jest znany historyk włoskiego prawa sądowego, Manlio Bellomo. Pierwszym tomem z tej serii jest znakomite dzieło osiemnastowiecznego historyka sycylijskiego, Rosario Gregorio (1753-1809). Należy ono od dawna do klasycznych pozycji historiografii włoskiej. Obecnie przedrukowano je z najstarszej edycji (1794). Wznowienie nie jest mechanicznym przedrukiem, redakcja zaopatrzyła bowiem książkę w przedmowę o życiu i działalności Gregorio, w nowo opracowany indeks miejsc i osób oraz w notę bibliograficzną o samym dziele.

Rosario Gregorio, z wykształcenia teolog i filolog, od 1789 r. profesor sycylijskiego prawa publicznego na uniwersytecie (Accademia degli Studi) w Palermo, tworzył swe dzieła w sprzyjającym klimacie kulturalnym. Sycylia XVIII stulecia była, w porównaniu z innymi częściami Włoch, terenem szczególnego rozkwitu nauk historycznych (działali tu Del Giudice, Caruso i inni). Gregorio miał też znakomite wzory w osobach Monteskiusza, Hume'a, Muratoriego, o czym sam w swej pracy wspomina (s. 6). Zwłaszcza przykład Muratoriego musiał zaważyć silnie na jego twórczości, gdyż oparła się ona na doskonałej znajomości źródeł i na pracowitych badaniach źródłowych, w których sławny Antonio Muratori był na owe czasy mistrzem.

Mimo wielu znakomych poprzedników Gregorio wniósł dużo nowego do włoskiej nauki historycznej. Porzucił tradycję kronikarskiej narracji i tendencje do przesadnego gloryfikowania dziejów ojczyźnych. Zastosował zupełnie na owe czasy nową metodę: badał instytucje prawne w ścisłym powiązaniu ze współczesnymi stosunkami ekonomicznymi, społecznymi i kulturalnymi; widział średniowiecze i inne odległe epoki oczami historyka nowoczesnego, przede wszystkim zaś opierał swą pracę na bezpośredniej i gruntownej znajomości źródeł, które umiał oceniać krytycznie. Te cechy jego metody sprawiły, że jego twórczość zachowała do dziś wiele aktualności.

Pierwszą chronologicznie publikacją Gregorio było studium z historii sycylijskiego średniowiecza zatytułowane *Rerum arabicarum quae ad historiam siculam spectant ampla collectio* (Palermo 1790), drugą zaś *Bibliotheca scriptorum qui res in Sicilia gestas sub Aragonum imperium retulere* (Palermo 1791).

Omawiany tu *Wstęp do sycylijskiego prawa publicznego* (wydany po raz pierwszy w 1794 r.) stanowi pierwsze w historii Sycylii tak wszechstronne ujęcie rozwoju jej prawa, daje też pierwszy zarys sycylijskiej historiografii. Gregorio uważał ten tom za początek wielkiego zarysu prawa publicznego Sycylii, który zaczął opracowywać, a którego śmierć nie pozwoliła mu dokończyć. Część ukończona ukazała się w Palermo w latach 1805 - 1816 pod skromnym tytułem *Considerazioni sulla storia di Sicilia dai tempi normanni sino ai presenti*. Jednak już sam „Wstęp”, który włoscy specjaliści uznali za stosowne teraz przypomnieć i szerzej udostępnić, odznacza się wyżej wspomnianymi zaletami. „Wstęp” ten zawiera ocenę dotychczasowej literatury przedmiotu, charakterystykę źródeł sycylijskiego prawa (także źródeł rękopiśmiennych) w szczególności Assiz Rogera II z 1140 r. oraz słynnej kodyfikacji Fryderyka II z 1231 r., a także ustaw królów aragońskich (tzw. *Capitoli del Regno*) i zbiorów zwyczajowego prawa Sycylii.

Najciekawszy niewątpliwie jest ostatni rozdział „Wstępu” (s. 199 - 222), w którym autor przedstawia bardzo przejrzyste plan całego dzieła, tj. dalszych tomów. Znajdujemy tu m.in. periodyzację historii prawa sycylijskiego (siedem epok) i uzasadnienie metody wybranej przez autora.

Na końcu książki przedrukowano — zgodnie z zawartością pierwszej edycji dzieła — dokumenty archiwalne dotyczące historii miast sycylijskich w XIV w., oraz pewne warianty ustaw królów aragońskich.

IRENA MALINOWSKA-KWIATKOWSKA (Kraków)

Grzegorz Leopold Seidler, *Myśl polityczna czasów nowożytnych*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1972, s. 448.

Ostatnia praca G. L. Seidlera obejmuje swym zasięgiem wykład myśli politycznej od połowy XIV w. aż po system ustrojowy Hegla. W ramach tej obszernej podziałki czasowej, autor dość selektywnie traktuje zasadnicze nurty ideowe, re-

zygnując zasadniczo z kryterium formalnie pełnej prezentacji materiału. W związku z tym szczególnie uwypuklone zostały tendencje późnego średniowiecza, które stworzyły przesłanki do rozwoju nowożytnej myśli politycznej; idee Odrodzenia włoskiego, niemieckiego i angielskiego; ideologia polityczna Polski Jagiellonów (potraktowana bardzo obszernie); myśl polityczna absolutyzmu moskiewskiego, formowanie się światopoglądu kapitalistycznego (najpierw na gruncie kontynentalnym (ze szczególną koncentracją na doktrynach Bodinusa i Grocjusza), następnie zaś w Anglii (może najlepiej ujęta część pracy); idee Oświecenia europejskiego i amerykańskiego, wreszcie dziewiętnastowieczny liberalizm i myśl Hegla.

Całość poprzedzona została krótkim, może nazbyt lapidarnym „Wstępem”, zawierającym deklarację, w której autor podtrzymuje dokonane w rozdziale pierwszym „Myśli politycznej Starożytności” przeciwstawienie doktryn politycznych naukowemu ujęciu problematyki społecznej oraz stwierdza, iż to podstawowe założenie przesądziło o sposobie wykładu i jego czasowych ramach. Wydaje się, iż deklaracja ta, pozbawiona tym razem szerszego omówienia, wywoła pewne zastrzeżenia, po pierwsze ze względu na fakt, iż dokonane wyżej rozróżnienie spotkało się już wcześniej z uwagami krytycznymi, po wtóre zaś, iż przyjęta, w oparciu o to kryterium cezura czasowa, również budzi wątpliwości. Można bowiem wątpić, czy na Heglu kończy się rozwój nowożytnej myśli politycznej, jako że, niezależnie od rozwoju myśli marksoowskiej, nadal rozwijały się i rozwijają teorie dotyczące ustroju społeczeństwa i państwa, nie oparte bynajmniej na gnoseologii tego nurtu i nie nawiązujące do jego rozstrzygnięć. Pewne zastrzeżenia budzi również spis treści, który jest zbyt mało instruktywny, nadto zbeletryzowany jak na teoretyczną rozprawę o myśli ustrojowej.

Praca, której poświęcono niniejszą notę została napisana żywo i komunikatywnie, wnioski swe autor opiera na bogatej podstawie źródłowej, i skromniejszych ilościowo, ale trafnie na ogół dobranych opracowaniach. Otrzymaliśmy więc w rezultacie dzieło, które trudno może będzie polecić studentowi, ale bez którego nie będzie się mógł obejść żaden historyk ustroju państwa i prawa.

JANUSZ JUSTYŃSKI (Toruń)

Leonard W. Levy, *Judgments. Essays on American Constitutional History*, Chicago, Quadrangle Books 1972, ss. 341.

Autor, średniego pokolenia historyk konstytucjonalizmu amerykańskiego (ostatnio profesor w Claremont Graduate School), zebrał w jednym tomie kilkanaście (ogółem 15) swych artykułów już poprzednio drukowanych w różnych czasopismach lub wydawnictwach. Całość podzielona jest na trzy części. Pierwsza dotyczy powstania konstytucji i kształtowania się prawa konstytucyjnego. Tej tematyce poświęcone są głównie szkice o konwencie z 1787 r., o rozwoju funkcji konstytucyjnych Najwyższego Sądu Federalnego, o legalności orzecznictwa Najwyższego Sądu w kwestiach konstytucyjnych. W pierwszej części znajdujemy też szkice poświęcone XIV poprawce (kwestia relacji, zachodzących między § 1 tej poprawki a amerykańskim Bill of Rights) oraz działalności i poglądom Lemuela Shaw'a, prezesa Sądu Najwyższego (1830 - 60) w Massachusetts. Część pierwszą zamykają dwie recenzje dotyczące wydawnictwa pism Madisona i dzieła o sędziach Sądu Najwyższego.

Najbardziej zwarta i ciekawa pod względem tematycznym jest część druga. Zamieszczone w niej cztery szkice dotyczą dwóch problemów związanych z I poprawką: rozwoju wolności prasy w ciągu XVIII w. oraz interpretacji klauzuli: *Congress shall make no law respecting an establishment of religion...* Szczególnie inte-

resujące są rozważania autora na temat drugiego problemu. Stosując interpretację historyczną, Levy dochodzi do wniosku, że bardziej prawidłowa jest szersza interpretacja wspomnianej klauzuli, tzn., że twórcy I poprawki mieli na myśli nie tylko zakaz wprowadzenia kościoła państwowego, lecz także stworzenie, używając słów Jeffersona, „muru separacji” między kościołem a państwem (*a wall of separation between Church and State*).

Trzecia część, podobnie jak druga, dotyczy niektórych problemów praw obywatelskich. Dwa szkice poświęcone są gwarancji zawartej w V poprawce, że nikt nie może być zmuszony do zeznawania w sprawie karnej na swoją niekorzyść. Autor przeprowadził bardzo dokładną i historyczną analizę tej gwarancji, uznaną zresztą przez Sąd Najwyższy za autorytatywną (podobnie jak studium autora dotyczące wolności pracy). Ostatnie dwa szkice trzeciej części dotyczą historii walk o prawa obywatelskie Murzynów w Bostonie w XIX w.

Eseje Levy'ego czyta się z zainteresowaniem raz ze względu na duży temperament pisarski autora, raz ze względu na stałą aktualność poruszanych problemów. Jest to właściwie publicystyka historyczna dostępna dla przeciętnego także czytelnika, w której historia miesza się z teraźniejszością. Ten rodzaj pisarstwa historycznego jest całkowicie uzasadniony i zrozumiały: w ustroju Stanów Zjednoczonych historia jest często teraźniejszością.

BOGDAN LESIŃSKI (Poznań)

Rodney Barker, *Education and Politics 1900 - 1951. A Study of the Labour Party*, Oxford 1972, Clarendon Press, s. X+174.

Historia Labour Party stała się już przedmiotem niemałej liczby opracowań naukowych i popularnonaukowych. Poświęcone są one jednak na ogół zagadnieniom ogólnopolitycznym, jak również przemianom ideologii partii. Niewiele jest natomiast prac, które starałyby się oprzeć ogólniejsze wnioski na solidnych podstawach faktycznych. Tym większą uwagę można w związku z tym zwrócić na pracę R. Barkera, która stanowi rozszerzoną wersję pracy doktorskiej obronionej w London School of Economics. Autor postawił sobie bowiem za zadanie przedstawienie historii Labour Party z punktu widzenia przemian w jej poglądach oraz w praktycznych działaniach — w jednej konkretnej dziedzinie. Wybrał on dziedzinę oświaty, uzasadniając swój wybór słowami, z którymi trudno się nie zgodzić: „po chlebie ustawodawstwa fabrycznego oświata i zapewnienie właściwych warunków dzieciom stały się masłem, które przykuło uwagę Labour Party. Sprawy oświaty weszły do sfery doświadczeń każdego pośła w ten lub inny sposób — czy to jako rodzica, czy byłego ucznia, czy wreszcie działacza lokalnego”.

Mimo zajęcia się jednym tylko kompleksem problemów omawiana praca nie przestała być monografią dziejów Labour Party — zagadnienia dziejów organizacji oświaty nie przesłoniły szerszego horyzontu zainteresowań autora. Stąd też konstrukcja pracy oparta została o ważniejsze cezury dziejów politycznych, a dopiero rozdziały końcowe poruszyły problemy, które trudno było zarysować w tak zakreślonych pod względem chronologicznym ramach.

Historycy dziejów politycznych znajdą w pracy R. Barkera wiele interesujących ocen w przedmiocie zmiany charakteru partii w różnych okresach. Uwagę historyków doktryn politycznoprawnych zwrócić powinna — słuszna zwłaszcza w odniesieniu do Wielkiej Brytanii — teza autora, że „nazywanie myśliciela politycznego socjalistą lub liberałem mówi nam coś na temat jego poglądów, podczas gdy te same terminy w stosunku do polityka określają w pierwszym rządzie tylko do jakiej grupy należy oraz jakiego politycznego języka używa” — jak również sposób

jej uzasadniania; autor nie przedstawia brytyjskiego socjalizmu i liberalizmu jako ideologii z gruntu ze sobą sprzecznych. Wreszcie i historycy administracji — obok badaczy dziejów oświaty — znajdą w omawianej pracy wiele faktów z zakresu ewolucji angielskiego systemu edukacyjnego. Przymus szkolny, oświatowy monopol państwa czy powszechność szkoły średniej — należą przecież do istotnych problemów historii administracji „świadczącej”. Dzięki temu książka R. Barkera może i, jak się wydaje, powinna wzbudzić zainteresowanie przedstawicieli różnych dyscyplin historycznych, w tym historycznoprawnych.

HUBERT IZDEBSKI (Warszawa)

Frank Stacey, *The British Ombudsman*, Clarendon Press, Oxford 1971, ss. 351.

Rzadko pojawia się monografia poświęcona instytucji istniejącej od niewiele lat. Taką właśnie pracą jest dzieło F. Staceya poświęcone brytyjskiemu *ombudsman*owi (słowo zaczerpnięte z terminologii skandynawskiej), czyli parlamentar-nemu komisarzowi do spraw administracji (*Parliamentary Commissioner for Administration*). Urząd ten został powołany do życia w 1967 r., znajduje się więc jeszcze w powijkach. Autor z wielką drobiazgowością i pracowitością przedstawił w pierwszej części pracy dzieje narodzenia się — jeszcze w dyskusji przedparlamentarnej (1957 - 1964 r.) — projektu wspomnianego urzędu, w drugiej natomiast (najobszerniejszej) dzieje uchwalenia (1964 - 1967 r.) w obu izbach ustawy o powołaniu funkcji *ombudsman*a do życia. Trzecia część dotyczy działalności *ombudsman*a w latach 1967 - 1970.

Jak stwierdza ustawa z 1967 r. zadaniem parlamentarnego komisarza jest rozpatrywanie skarg składanych przez obywateli na decyzje administracyjne wydawane przez centralne organy państwa, tj. ministerstwa. Wzorowano się przy tworzeniu urzędu parlamentarnego komisarza na instytucji *ombudsman*a istniejącej w państwach skandynawskich (a także w Nowej Zelandii), wszakże brytyjski parlamentarny komisarz uzyskał mniejsze uprawnienia. Przede wszystkim skargi na „złą administrację” (*maladministration*) można wnosić tylko za pośrednictwem członka Izby Gmin; nie cały też centralny aparat administracyjny lub nie wszystkie sprawy objęte są działalnością brytyjskiego *ombudsman*a, wreszcie — nie rozpatruje się skarg, które mogą być załatwione w trybie sądownictwa administracyjnego. W pracy przedstawiono też pierwsze rezultaty działalności urzędu parlamentarnego komisarza: jeżeli w 1968 r. znalazł on około 10% wypadków „złej administracji” (w stosunku do rozpatrzonych przez niego spraw), to w r. 1969 liczba ta wzrosła do 16%, a w 1970 r. do 23%.

Praca F. Staceya stanowi istotny wkład do nauki o najnowszych dziejach administracji jak i do dyskusji nad problemem stosunków między państwem a obywatelem.

BOGDAN LESIŃSKI (Poznań)

Signe Carlsson, *Nordisk Rättshistorisk Litteratur 1956 - 1965*, En Bibliografisk Förteckning, Skrifter utgiven av Institutet för Rättshistorisk Forskning grundet av Gustav och Carin Olin, Serien I, Rättshistoriskt Bibliotek, 19 Bandet, Stockholm 1972.

Znajomość dorobku naukowego skandynawskich historyków prawa jest w Polsce raczej znikoma, zapewne też niedoceniona. Wynika to z małej znajomości języków skandynawskich wśród polskich historyków i — w konsekwencji — słabego

zaopatrywania polskich bibliotek w scandinavica. Tym bardziej warto tu odnotować omówioną tu książkę, która stanowi już trzeci z kolei tom zawierający bibliografię historycznoprawną skandynawską, wydany przez Instytut Badań Historycznoprawnych założony przez Gustava i Carin Olsonów.

Dwa poprzednie tomy ukazały się w serii II Rättshistoriska Studier, w opracowaniu Hillevi Vretblad. Pierwszy tom tej serii, wydany w 1951 r. zawiera bibliografię za lata 1941 - 1949, drugi, wydany w 1957 r. zawiera bibliografię za lata 1950 - 1955.

Omawiany tu trzeci tom zawiera bibliografię za lata 1956 - 1965, opracowany przez S. Carlssona wydany został w innej, I serii wydawnictw Instytutu, jako tom 19 Biblioteki Historycznoprawnej (Rättshistoriskt Bibliotek). Wymienione trzy tomy, z których trzeci zawiera blisko 2000 pozycji, dają czytelnikowi, nawet nie znającemu języków skandynawskich, informację i pogląd na aktywność naukowych środowisk historycznoprawnych w Danii, Finlandii, Norwegii i Szwecji.

Orientację ułatwia tu wstęp opracowany w 4 językach (szwedzkim, angielskim, francuskim i niemieckim), przejrzysty układ rzeczowy oraz indeks, wreszcie i to, że bibliografia ta wskazuje na stosunkowo dużą liczbę pozycji wydanych w językach bardziej niż skandynawskie języki znanych. Znalazły się więc tu i publikacje w jęz. polskim S. Piekarczyka. Warto zwrócić uwagę choćby na to, że na liście 19 książek wydanych w serii I (Biblioteki Historycznoprawnej) w latach 1952 - 1972 figuruje aż pięć wielkich książek napisanych przez autorów skandynawskich, ale wydanych w jęz. niemieckim oraz jedna praca wydana w języku francuskim.

MICHAŁ SZCZANIECKI (Warszawa)

